

URDU POEZİYASININ DEHLİ MƏKTƏBİ

Orta əsrlər urdu ədəbiyyatının əsas qollarından biri Dehli məktəbidir. Bu məktəbin ilk nümayəndələrinin əsərləri Hind üsyanı zamanı itmişdir. Urdu ədəbiyyatının tanınmış şairlərindən Vəli Dəkkanınin təsiri ilə yazan Dehli məktəbi şairlərinin ədəbi mirasının zamanımıza qədər gəlib çatmamasının digər mühüm bir səbəbi də vardır: "Onlara baş verən ikinci uğursuzluq isə bu şairlərin qıcıqlandırıcı şəkildə müəyyən bir üsluba aludə olmaları idi ki, bu həmin dövr üçün dəbdə olsa da, öz varisləri tərəfindən ciddi şəkildə dəyişdirilir və tənqid olunurdu. Bu da onların şimalda şeirin ilkin nümayəndələri olaraq dəyərləndirilməsi yerinə, adlarının poeziyadakı qüsurlarla əlaqələndirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, bu şairlərin davamçıları onların "qüsurlarını" aradan qaldıraraq şöhrət qazanırdılar. Həmin şairlərin yəqin ki, yaxşı tərəfləri də var idi, lakin onlar heç zaman bilinməyəcək. Ola bilsin, bu məqamı Antonininin diktəsi daha aydın ifadə edə bilər:

İnsanın etdiyi pisliklər özündən sonra da yaşayır.

Yaxşıqlarsa çox zaman sümükləri ilə dəfn edilir" (4, s. 96).

Dehli məktəbi şairləri də digər orta əsrlər urdu ədəbiyyatı nümayəndələri kimi fars şeirinin təsiri altında yazıb-yaradırdılar. Fars şeirinin məşhur ifadə vasitələrindən biri olan eyhamdan gəniş şəkildə istifadə etdikləri üçün onlara hətta "eyhamist" və ya "eyham məktəbi" şairləri deyirdilər. Eyham poeziyada 1720-1758-ci illərdə dəbdə olmuş, sonralar zəifləməyə başlamışdır. "Eyham Fars şeirinin məşhur ifadə vasitəsidir və bir bəndə iki və ya daha çox ikimonalı ifadənin işlədilməsi ilə yaradılır ki, bu ifadələrin yan-yana istifadəsi onların müəyyən bir mənə daşması hissini verərkən, əslində, başqa bir mənə nəzərdə tutulur. Bu sözlərin yan-yana istifadəsi ilə yanıldılan oxucu, ilk baxışda hər ifadənin birinci mənəni daşdığına düşünsə də, əslində sonuncu nəzərdə tutulur" (2, s. 54). Tənqidçi Mir isə eyham haqqında yazır: "Eyhamda sətirin mənasını dəyişən söz iki mənalı olmalıdır. Birinci aydın mənə, digəri isə alt mənə. Sətirin əsl mənası isə aydın başa düşülən deyil, alt mənədir" (3, s. 31).

Sadiq Məhəmməd "A History of Urdu Literature" – "Urdu ədəbiyyatı" tarixi əsərində eyhamın bəzi xüsusiyyətlərini qeyd etmiş və mübahisəli məqamları araşdırmışdır. Bəzi Pakistanlı tədqiqatçılar, eyni zamanda, Azad "Abə-Hayat" əsərində eyhamı hind ədəbiyyatına xas dohas təsiri kimi qiymətləndirəndə, S.Məhəmməd bunu qəbul etmir: "Lakin, bu fikir son dərəcə qeyri-inandırıcıdır. belə ki, bu şairlər tez-tez üslub və metod baxımından Valini nümunə götürdüklerini nümayiş etdirmişlər və gördüyümüz kimi, Vəli hind şeirindən qalan təsirlərdən tədricən azad olmuş və öz bəndlərini fars şeiri əsasında modelləndirmişdir. Azadın gördüyünü qəbul etsək, biz bu şairlərin hind şeirinin təsirindən xilas olmağa çalışarkən, eyni zamanda, hind şeirinin bir aspektindən sayılı bəhrələndikləri dilemması ilə qarşı-qarşıya qalanıq" (4, s. 97).

Salnaməçi Cavahər Sukhan də Dehli məktəbi şairlərinin əsərlərində eyhamın çox işləndiyini qeyd etmişdir: "Bu dövrün şairləri eyhama o qədər aşiq idilər ki, fikri, ifadəni və dilin saflığını ona bəhrələkdən fəda etdilər" (4, s. 97).

Mid Abdul Həyyi Sarim, Nurulain Vaqif, Azizullah, Mir Aşiq Burhanpurı, Məhəmməd Murtaza Mehdi və Şah Feyzullah Fəzli kimi şairlərin yaradıcılığı sözügedən ifadə vasitəsinin geniş istifadə olunmasına əhəmiyyətli örnekdir. Hətta Vəlinin də poeziyasında eyhamın ara-sıra işləndiyi vasitədə olunmaqdadır. Bu onu sübut edir ki, eyham bu dövrdə cənubda olduğu kimi şimalda da geniş yayılmışdır" (4, s. 97).

Qeyd olunan cəhətlər də göstərir ki, dəb halını almış və çox zaman da dərin mənə ifadə etməyən ifadə vasitələrini şairlərinin əsas göstərici şəklinə gətirən Dehli məktəbinin ilk nümayəndələrinin zəngin yaradıcılıq ənənələri və uğurlarından bəhs etmək mümkündür. Sözlərin çevik manipulyasiyasına, söz oyunlarına həsr edilmiş həmin əsərlərdə şairin mənəvi təsəlləri, əsasən, arxa planda qalmışdır. Bununla belə, S.Məhəmmədin də söylədiyi kimi, "mövcud materialları qarazsız analizi göstərir ki, eyhama olan aludəliklərinə baxmayaraq, bu dövrün şairləri həqiqi emosiyalardan məhrum olmamışlar və söz oyunlarına yol vermədikləri təqdirdə, onların poeziyası sadəlik və məlahət ilə fərqlənmişdir" (4, s. 98).

Dehli məktəbi şairləri, əsasən, fars və farsdilli poeziyanın ənənələrini daşıyırdılar. Qəzəl janrında yazılan qeyri-peşakar əsərlərdə forma məsələləri ön plana keçdiyi üçün mənəvi cəhətləri, eləcə də sufizm motivləri təsadüf olunmur, bəzi hallarda isə sadəcə dekorativ xarakter daşıyırdı. Qəsidə və onun formaları da sözügedən ədəbiyyatda istifadə olunmamışdır.

Dehli məktəbi şairlərinin şeirlərinin dili də bir sıra qüsurları ilə səciyyələndirilir. Fars dilinin poeziyada ənənə halını aldığı bir dövrdə onlar qəzəllərində qrammatika və orfoqrafiya qaydalarını da ciddi şəkildə pozaraq fars, ərəb və hind sözlərinin qarışığından istifadə edirdilər. Qafiyə, rədif və şeir texnikasına aid digər məsələlərin də düzgün qurulmadığı bu şeirlər şairlərin qeyri-peşakarlılıqlarını aydın şəkildə göstərirdi. Abdus Salam Nəvdi bu məqamları nəzərə alaraq yazır: "Bu şairlər ilə Urdu poeziyası uyğunsuz, vulqar və mənasız sözlərin kombinasiyasından ibarət idi. Bu növ bir poeziya Dəkkani şairlərinin poeziyasından daha yaxşı ola bilməzdi" (1, s. 32).

Lakin həmin fikir bir sıra Pakistan tədqiqatçıları tərəfindən qeyri-obyekt qiymətləndirilmişdir. Əslində, Dehli məktəbi şairlərinin yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə məhz həmin dövrün kontekstində yanaşmaq, onları zamanın, ədəbiyyatda formalaşan tendensiyaların, ədəbi mühitin, ənənələrin və yeni istiqamətlər arasındakı münasibətin, ayrı-ayrı şairlərin yetişdiyi konkret şəraitin özəlliklərini nəzərə almaqla dəyərləndirmək mümkündür. Tədqiqatçı Azad yazır: "Dövrümüzün müasirləri bu şairlərin işlətdiyi dili məsxərəyə qoyurlar. Ancaq burada məsxərəyə qoyulmalı bir şey yoxdur, bu gün biz

özümüzədən əvvəlki şairlərin dilini məsxərəyə qoyuruq, sabah isə bizim istifadə etdiyimiz dilə güləcəklər" (4, s. 99).

S.Məhəmməd də Abdus Salam Nəvdirinin fikirləri ilə razılaşmayaraq qeyd edir: "Lakin bu cür bir ümumiləşdirmə qərəzli və aldadıcıdır. Zövqdəki qüsurlar indiki dövrün şairlərində olduğu kimi bu şairlərdə də vardı, lakin onları o dövrdə mövcud olmayan və növbəti nəslin şairləri tərəfindən formalaşdırılan zövq və qənaet meyarları ilə mühakimə etmək ədalətsizlik olardı. Növbəti dövrün şairlərinin zövqlərinə nisbətə uyğunsuz olan söz və ifadələrdən istifadəni bu şairlərə xas bir səhv və ya qüsurlar hesab etmək olmaz. Düzgünlük tamamilə istifadədən asılıdır, gözəllik isə zövq məsələsidir. Bu şairlər zövq baxımından yoxsul və ya ona əhəmiyyət verməyən sonrakılar deyildilər, lakin öz dövrələrinin idiomaları ilə, onun qayda və qanunlarına uyğun olaraq yazırdılar ki, onlardan gözlənilən də bu idi. Onlar vulqar və ya dəbdən kənar adlandırılan isə sonrakı dövrdə dildə sadəlik tərəfindən olan tənqidçiləri idilər. Lakin öz dövrələrinin tələbləri ilə yanaşıldıqda, onları qüsurlu və ya vulqar adlandırmaq səhv söz seçimi olardı" (4, s. 99).

Dehli məktəbi şairlərinin sayı ondan az idi. Vəli Dəkkanınin təsiri altında yazan ilk şairlərdən biri, Qualiortlu Şah Məhəmməd Qausun nəslindən olan, Xəne Arzunun qohumu və şagirdi Nəcmuddin (Şah Mübarək) Abru (1692-1747) idi. O, Dehliyə çox gənc yaşlarından gəlmiş və həyatının geri qalan hissəsini burada keçirmişdir. O, eyhamistlərin rəhbəri kimi də tanınmışdır. Abrunun yaradıcılığında qəzəl, bir neçə təsviri şeirləri və "Dar Mau'aze Araisə Maşuq" (Sevgiliyə pərəstiş üçün məsləhət) adlı məsnəvi mölumdur. Məsnəvi müəllifin gənc bir oğlana geyim tərzini və davranışını ilə bağlı tövsiyələrinə ibarətdir. Şair gəncə şux geyimlə yanaşı, bəd əməlli insanlardan uzaq olmağı, ləyaqəti təbliğ edir. "Abru səhvat və düşüncənin fərqi çox diqqətə ortaya qoyurdu. İstədiyimiz qədər bu əsəri bəyənəməyə bilirik, lakin onun insanın müəyyən yaş dövrünə xas olan hərkətlərinə işiq tutması maraqlıdır" (4, s. 100).

Dehli məktəbi nümayəndələrindən biri də Şərfuddin Məzmunudur (1689-cu ildən əvvəl doğulmuş, təxminən 1745-ci ildə vəfat etmişdir). Şaik Şənkər Gancin nəslindən olmuşdur. Əsgər olan şair təhsil üçün Dehliyə gəlmiş və bir məsciddə dərviş olaraq yaşamağa başlamışdır. Çox az şeir yaradıcılığına məxsus olması məlumdur.

Sayıldı Məhəmməd Şakir Naci bu məktəbin şairlərindən biri kimi fəaliyyət göstərmiş, 1754-cü ildə gənc yaşlarında vəfat etmişdir. Şairin yaradıcılığında Nadir şahın Hindistanı işğal etməsinə aid müəmməsi haqqında məlumat verilir. Burada "kişilərin özlərini qadın kimi aparmasının, saray mənsublarının tənəblə, içki düşkünlüyü və əxlaqsız olmalarının, böyük insanların azalması və sonradan görələrin güclənməsinin" səbəbi olaraq qeyd etdiyi bildirilir (4, s. 99).

Bundan başqa şairin dövrümüzə üç qitəsi də gəlib çatmışdır. O şeirlərdə söz oyunlarından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Bu məktəbin digər nümayəndəsi Mustafa Xan Yakraq idir ki, onun divanı olması və parçalarının sonrakı əsrlərə qədər gəlib çıxması haqqında məlumatlar vardır.

Aşraf Ali Fiqan (vəfatı 1772) imperator Əhməd Şahın südə qardaşı olmuşdur. Şeirlərində eyham dəbindən uzaq olan şairin şeir üslubu daha axıcı olsa da, o da pafosdan kənar qala bilməmişdir.

Muhammed Şah dövrünün öndə gələn şairlərindən olan Şaik Zahunuddin Hatim 1699-cü ildə doğulmuş və 1781-ci ildə vəfat etmişdir. Bəzi mənbələrdə onun ölüm tarixi 1792-ci il kimi qeyd edilir. Yaşadığı zaman kəsimində şeirdə eyhamın təşəkkülü və süqutunun şahidi olan Hatim şeirlərini Vəlinin təsiri ilə yazmışdır. Məhəmməd Şah dövrünün ümumi cəhətlərini ifadə edən şair Divanzadə adlandırıldığı şeirlər toplusunu yazmışdır. Burada topladığı şeirlər poeziyada işlətəciliq meyillərinin meydana gəlməsindən sonra şairin şeir əsərləri üzərindəki yeni çalışmaları göstərməkdədir. S.Məhəmməd Divanzadə və Hatimdən bəhs edərkən yazır: "XVIII əsrin ortalarında doğru Urdu poeziyasında baş verən dəyişikliklərlə bağlı əlimizdə olan tək orijinal məlumat Divanzadəyə yazılan ön sözdür... Hatimin əsərləri fars mənşəli sözlərin dəqiq orfoqrafik qanunlara uyğunluğundan və tələffüzündən ibarətdir. Uzun müddət urdu dilində fars mənşəli sözlər işlədilmiş və ümumi təcrübəyə əsasən, bu sözlərdən tələffüz və mənə baxımından urdu dilinə uyğunlaşdıraraq istifadə etmişlər. Bu dövrdə isə fars dili leyhinə elmi bir yanaşma başlamış və fars dilinin orfoqrafik qanunlarına uyğun olmayaraq yazılan sözlər səhv hesab edilmişdir. Beləliklə, sözlərin fars dilində orijinal yazılışı bərpa edilmişdir" (4, s. 101). Bu da fars dilinin elit təbəqəyə məxsus olması, hind və urdu dilinə qarşı üstünlük təvəllüti ilə bağlı idi.

Hatimin poetik yaradıcılığında ilk mərhələnin nümunəsi kimi "Bəzın-e-İsrat" – "Bayram məclisi" adlı məsnəvisini göstərmək mümkündür. Şairin yaradıcılığının ilkin mərhələsinə isə bədbin ruh hakimdir. "Xoyal qırılğı, passivlik, ümidini itirmək və artıq keçib getmiş köhnə gözəl günlərin həsrətli xatirəsi ikinci dövrdə onun əsərlərini əsas mövzusu təvəllüti və bu əsərlərin düşündürücü, ağır, içinə qapanan bir tərzə sahib olmasına səbəb olmuşdur" (4, s. 102).

Bir tərəfdən şair qəmgin taleyi ilə bənşir:

Qismətdə nə yazılmışdırsa, o da gəlib bizi tapıb,

Dənüşməqdə fayda yox, olan olub, keçən keçib (4, s. 102).

Başqa bir şeir parçasında nəfsin qurbanı olanları təsvir edir:

Həqiqət axtarışında nəfsə qurban getdin,

Əks halda insan nəyə nail ola bilməzdi! (4, s. 102)

Şair bəzən ruh azadlığından bəhs edir:

Hatim indi o dərvişlərin böyüklüyünə inanır ki,

Özlərini dünyanın köləliyindən qurtarırlar.

Şairin beytlərində mənə və forma uyğunluğuna da təsadüf olunur:

Mən yoxsulluqdan bir an belə məhrum deyiləm,

Tənni mənə yalnız ismimdə Hatim (səxavətli) qıldı (4, s. 103).

Şair insan həyatında bəxtə inanır:

Bəxtin səni sevməz isə, fərasətinin mənası yox,

¹⁷ Filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, bsi.azizali@gmail.com

Çün səndən daha yaxşılar dünyada yoxsulluq içində batır (4, s. 103).

Klassik Şərq ədəbiyyatı üçün xarakterik olan gənclik dövrünə həsrət Hatimin poeziyasında da özünə yer tapmışdır.

Bir gənc gördükdə gözlərimiz,
Necə həsrətlə anarq gənclik illərimizi!
Ahil yaşında gənclik xəyalı qurma, əziz dost,
Nə zaman yaşllaşmışdır qurumuş ağaclar?
Həyat sürətlə ötüb keçir,
Gün batımında divardan çəkilon kölgələr tək (4, s. 103).
Şair təvəzökar olanları yüksək qiymətləndirir:
Çaylar tək irəli təvəzö ilə ax,
Köpüklərlə tək yuxarı qaldırma çadırını (4, s. 103).
Şairin yaradıcılığının ikinci mərhələsinə aid şeirlər isə, qeyd olunduğu kimi, daha çox bədbin ruhdadır:
Necə mümkündür təsvir etmək yaxşı-pisini bu dünyanın,
Bir göz qırpmında xarabaya dönmüş cahan.
Vaxtilə fil belində gedənlər indi ayaqyalın dolanır,
Bir cüt başmaq üçün ümidsizcə gəzir sərgərdan.
Dolabları bahalı mahud ilə dolanlar,
Çılpaq doladır, köhnə parçadan da uzaq gəzir.

Zadəganlar bir tikə çörək yeyir, əlində tutub,
Sənin tək gördüyün isə qısur və narahatlıqdır.
İndi heç kəsə maraqlı deyil, başqaları necə yaşayır,
Son xeyirxahlıq izləri də silinmiş insanların gözündən (4, s. 104).
Hatim zamanın ədalətsizliyindən, dövrünün tərs getdiyindən şikayətlənir, tənqidi fikirlərini səsləndirir:
Oğrun-oğrun yeyirlər bir parça çörəyi, övladları ilə belə paylaşmazlar,
Bu səbəbdən bələdan başqa bir şey deyil qonağı əyləndirən.
Bir zamanlar qurudulmuş taxıla həsrət qalanlar,
İndi mülk, saray, fil sahibləridir rütbə işarəsi kimi.
Çaqqallar qəsb etmiş aslanların yerini,
Bağda qarğalar bülbülün yerində nəgmə oxuyur.
Necə yaxşı yazmışdır hər kimsə bu misranı yazan,
İtlərə sərvət və çşəklərə zənginlik bəxş etdi cahan (4, s. 105).

Göründüyü kimi, Dehli məktəbi nümayəndələri arasında Hatimin yaradıcılığı həm ideya-məzmun xüsusiyyətləri, həm mövzusu, həm də sənətkarlığı baxımından seçilmişdir. Hatim urdu ədəbiyyatında Vəli və Siradcan sonra ilk orijinal şair hesab olunur. Bütövlükdə isə orta əsrlər urdu ədəbiyyatında Dehli məktəbinin ilk nümayəndələri yaşadıkları real tarixi-ictimai və ədəbi-mədəni tendensiyaların daşıyıcıları idilər. Onların şeirləri dil-forma və mənası baxımından nə qədər bəsit olsa da, mövcud zamanı əks etdirir və urdu ədəbiyyatı tarixində öz yerlərini qoruyurlar.

Ədəbiyyat

1. Abdus-Salam Nadvi. Şi'r-ul-Hind. Vol. 1.
2. Browne F.G. A Literature History of Persia. 1928, vol.ii.
3. Shaikh Chand. Saada. Aurangabad. 1936.
4. Sadiq Muhammad. A History of Urdu Literature. Karachi, Oxford University Press, 1985.

Açar sözlər: Urdu ədəbiyyatı, Dehli məktəbi, Vəli Dəkkani, Hatim

Ключевые слова: Литература урду, Делийская школа, Вели Даккани, Хатим

Key words: Urdu literature, Delhi school, Vali Dakkani, Hatim

ДЕЛИЙСКАЯ ШКОЛА ПОЭЗИИ УРДУ

Резюме

Одна из основных ветвей средневековой литературы урду - Делийская школа. До наших дней дошло очень небольшое из литературного наследия поэтов делийской школы, писавших под влиянием Вели Даккани. одного из самых известных поэтов литературы урду. Поэты делийской школы, как и другие представители средневековой литературы урду, писали под влиянием персидской поэзии. Их даже называли «эйхамистами» или поэтами школы «эйхам» из-за того, что они широко использовали эйхам (намёк), одну из самых популярных средств выражения в персидской поэзии. Такие поэты, как Наджмуддин Аbru, Шарфуддин Мазмум, Сайид Мумаммад Шакир Наджи, Мустафа Хан Якраг, Ашраф Али Фиган, Шайк Захуруддин Хатим, были известными представителями делийской школы.

Среди представителей делийской школы работа Хатима отличалась с точки зрения идеи и содержания, предмета и мастерства. Хатим считается первым оригинальным поэтом в литературе урду после Вели и Сираджа. В целом в средневековой литературе урду первые представители делийской школы были носителями реальных историко-социальных и литературно-культурных тенденций, в которых они жили. Их стихи, какими бы

простыми они ни были с точки зрения языковых форм и смысла, отражают настоящее время и сохраняют свое место в истории литературы урду.

DELHI SCHOOL OF THE URDU POETRY

Summary

One of the main branches of medieval Urdu literature is the Delhi School. Very little of the literary heritage of the Delhi school poets, influenced by Veli Dakkani, one of the most famous poets of Urdu literature, has survived to this day. The poets of the Delhi school, like other representatives of medieval Urdu literature, wrote under the influence of Persian poetry. They were even called "eichamists" or poets of the "eicham" school because of their extensive use of eicham (hint), one of the most popular means of expression in Persian poetry. Poets such as Najmuddin Abru, Sharfuddin Mazmum, Sayyid Mumammad Shakir Naji, Mustafa Khan Yakrang, Ashraf Ali Figan, Shaik Zahuruddin Hatim were famous representatives of the Delhi school. Among the representatives of the Delhi school, Hatim's work differed in terms of idea and content, subject matter and craftsmanship. Hatim is considered the first original poet in Urdu literature after Veli and Siraj. In general, in medieval Urdu literature, the first representatives of the Delhi school were carriers of the real historical, social and literary and cultural tendencies in which they lived. Their poems, no matter how simple they are in terms of linguistic forms and meaning, reflect the present and retain their place in the history of Urdu literature.

Rəyçi: DOS. L.Ələkbərova